

TÜRKİYE'DE LIBERALİZM: BİR EKLEMLER İDEOLOJİSİ

Fatih YAŞLI*

Bu çalışmada, liberalizm, bir çevre ülkesinin egemen sınıflarının kapitalist dünya sistemine eklemeler projelerinden biri olarak kavramsallaştırılmış, Osmanlı'dan günümüze bu projenin sürekliliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yaygın kanının aksine, liberalizm, Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecinde zayıf bir ideoloji olmamış, egemen sınıflar açısından her zaman önemli bir nitelik taşımıştır. Dünya sisteminde, uluslararası işbölümünün doğasına uygun bir şekilde, yani serbest ticaret yoluyla eklemeler anlamında liberalizm, 19. Yüzyıldan bu yana bir süreklilik, bu işbölümüne aykırılık teşkil eden planlamacılık, devletçilik vb. gibi uygulamalar ise bir arızilik teşkil eder. Liberalizme böyle bakmak, Türkiye'yi devlet-toplum ya da merkez-çevre gibi ikilikler üzerinden okuyan liberal-muhafazakar paradigmanın eleştirilmesi anlamına gelmektedir. Çalışma, bu eleştiri için bir dayanak noktası sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: liberalizm, güçlü devlet geleneği, eklemeler projeleri, uluslararası işbölümü, otoriter devletçilik.

GÜÇLÜ DEVLET ZAYIF LIBERALİZM Mİ?

Siyasal ideolojilerin Türkiye'deki serüvenleri söz konusu olduğunda, liberalizmle ilgili olarak sıkça dile getirilen temel bir iddia vardır. Buna göre Türkiye'de liberalizm etkili fikir adamlarına, düşünürlere ve teorisyenlere sahip olmadığı gibi, siyasal alanda da etkili bir ideoloji olamamış, liberal ideolojiyi savunan siyasi partiler toplum nezdinde bir teveccüh görememişler ve asla bir iktidar alternatifini haline gelememişlerdir.

Günümüz liberal düşüncesinin Türkiye'deki önemli isimlerinden biri olan Mustafa Erdoğan söz konusu iddiayı şu şekilde dile getirmektedir:

... [Ü]lkemizde liberalizmin yeşermesi için kimi uygun şartlar bulunmakla beraber, bu ortam onun köklü bir düşünce siyaset geleneği olarak ortaya çıkmasına yetecek derecede elverişli değildir. Türkiye'nin sadece entelektüel ortamı değil, geleneksel devlet-toplum ilişkisinin ve iktisadi organizasyon biçiminin niteliği de liberalizm için verimli bir taban oluşturmamış görünmektedir.¹

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İİBF. Makalenin yayınlanmamış halini okuyarak eleştiri ve görüşlerini paylaşan Erdem Sönmez ve Çağdaş Sümer'e teşekkürlerimi sunuyorum.

¹ Erdoğan Mustafa, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Liberalizm, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, (der. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, 2005, s. 37.

Erdoğan'a göre "Türkiye'deki genel dünya görüşünün ve kültürel iklimin liberal fikriyatın kök salmasına engel olan özellikleri"ni "toplumculuk, devletçilik, tevekkülcü zihniyet ve günü kurtarma" olarak sıralamak mümkündür.² Türkiye toplumunda bu özelliklerin yaygın olmasının esas nedeni ise Osmanlı-Türkiye modernleşmesinin genel karakterinin güçlü bir sivil topluma izin vermemiş olmasıdır:

Osmanlı'nın iktisadi örgütlenme biçiminin karakteristik özelliği mülkiyet güvensizliği ve sermaye birikiminin oluşmamış olmasıdır ki bu, toplumu devlete bağımlı kılan en önemli faktör olmuştur. Esasen, Osmanlı iktisadiyatı klasik döneminde üretken bir yapıdan çok, dışa dönük bir yağma rejimine dayanıyordu. Modernleşmeyle birlikte de iktisadi hayatın bürokratik devlet tarafından kontrolü gündeme gelmiş, hukuki bir mülkiyet rejimine geçiş ise çok geç başlamıştır. Cumhuriyet Türkiye'si bu noktada esaslı bir farklılık getirmemiş; aksine genel olarak iktisada ve mülkiyet hakkına aynı bakışı sürdürmüştür. Bundan dolayı, Cumhuriyet'in ilk döneminde Osmanlı'dan tevarüs edilen "el-koymacılık" geleneği varlığını korumuş ve bu çerçevede bağımsız iktisadi oluşumlar bürokratik devlet tarafından ya budanmış ya da devlet denetimi dışında sermaye birikimine izin verilmemiştir. Bu etkenler Türkiye'de liberalizm için sağlam bir zemin oluşturabilecek özerk bir sivil toplumun oluşmasını engellemiştir.³

Bir liberal olarak Erdoğan'ın, liberalizmin zayıflığı analizini Türkiye'de sosyal bilimler alanında yapılan çalışmalara damgasını vuran ve adeta hegemonik bir nitelik kazanan "güçlü devlet geleneği tezi"ne dayanarak yaptığı görülmektedir. Liberal, sol liberal ve muhafazakar çevrelerin fazlasıyla itibar ettiği güçlü devlet geleneği tezi, özetle, Osmanlı ile Türkiye arasında bir süreklilik ilişkisini varsayar ve Osmanlı'nın merkezîyetçi ve "ceberrut" geleneğini devralan Cumhuriyet bürokrasisinin kendi dışında herhangi bir güç odağının çıkmasını engellediğini, bunun için de bütün bir toplumu baskı altında tuttuğunu iddia eder. 1908 de, 1923 de Osmanlı'dan kopuşu ifade eden burjuva devrimleri olarak değil, bürokrasisinin iktidarını devam ettirme çabalarının bir sonucu olarak görülür. Sungur Savran'ın cümleleriyle söylendiğinde;

Türkiye'de devlet, cumhuriyetin başlangıcından beri toplumsal yaşamın her alanını ahtapot kollarıyla denetliyor, sivil toplumu eziyordu. Bunun nedeni ise, ister İttihat ve Terakki, isterse tek parti yönetimi olsun, yirminci yüzyılın yönetici hareketlerinin Osmanlı devletinin merkezîyetçi ve 'ceberrut' geleneğini devralması idi. Sol liberal baki-

² A.k., s. 38.

³ A.k., s. 38-39

şın Osmanlı/Türkiye bağlantısına ilişkin stratejik tezi de burada ortaya çıkıyor: 1908-1923 dönemi ve cumhuriyetin kuruluşu Osmanlı'dan bir *kopuş noktası değildir*; tersine, Osmanlı ile cumhuriyet Türkiye'si arasında, en azından devlet/toplum ve devlet/ekonomi ilişkileri açısından, kesin bir süreklilik söz konusudur. Cumhuriyet, devleti kurtarma telaşındaki Osmanlı bürokrasisin son sığınağıdır. Aşırı güçlü iktidarı ve hantallığıyla cumhuriyet devleti (en azından tek parti döneminde) kapitalizm-öncesi toplumdaki ortak kalan bir kalıntı devlet, yöneticileri ise 'son Osmanlı paşaları.'⁴

Güçlü devlet tezine göre⁵, "Osmanlı'dan bugüne baskıcı devlet her konuda tepeden reformlar gerçekleştirmeye çalışmış, toplumu batılılaştırmaya uğraşmış, toplumsal alanda mutlak hakimiyetini kurmuştur. Buna karşılık toplum bu baskıcı devlet geleneği karşısında Avrupa'da olduğu şekliyle 'toplum' olamamış; kendisi de devlet geleneğini sürdüren, yeniden üreten bir topluluktan ibaret olarak kalmıştır."⁶

Osmanlı/Türkiye modernleşme/kapitalistleşme sürecini devletle toplum ya da merkezle çevre arasındaki mücadelelerin tarihi olarak gören bu yaklaşıma göre, devletin baskıcı karakteri, Türkiye'de batılı anlamda, yani devletten bağımsız ve demokrasi için

⁴ Savran Sungur, "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", *11. Tez Kitap Dizisi*, Sayı: 1, 1985, s. 176.

⁵ Söz konusu tezin İdris Küçükömer'den Fikret Başkaya'ya, "Marksist" teoriye sızmış olması ve bugün de güçlü bir şekilde savunulması ise başlı başına analiz edilmesi gereken bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Örneğin Fikret Başkaya, olanca "Marksistliğiyle" şu satırları yazabilmektedir: "Anlaşılabilir nedenlerden ötürü Osmanlı İmparatorluğunda devlet kutsanırdı. Devlet her şeydi... Boşuna *devlet başa kuzgun leşe* denmemiştir. Yenilikçilik dönemindeki Tanzimat, Islahat, Meşrutiyetler ve Cumhuriyet rejiminin süreklilik arzeden ortak misyonu, devleti kurtarmak, yaşatmak, güçlendirmekti... Dolayısıyla resmi tarih ve resmi ideoloji tarafından yaratılan efsaneye itibar edilmezse, son tahlilde bir darbeyle 'kurulan' Cumhuriyet rejiminde de devlet, *kutsal devlet* olmaya devam etti. Bunun anlamı devlet-toplum ilişkisinin yönünün ve mahiyetinin değişmediğidir. 1945 sonrasında 'çok partili sisteme' geçildiğinde de durumda kayda değer bir değişiklik ortaya çıkmadı. Zira söz konusu olan tam bir muvazaa idi. 1820'li yıllardan beri yapılanlar gibi bir 'yamaydı'. Buna rağmen merkez [*asıl devlet partisi* densin] kitlelerin sürece sınırlı katılımını bile kendi statüsüne ve varlık nedenine bir tehdit saydığı için 27 Mayıs 1960'da bir darbeyle 'durumu düzeltme', raydan çıktığını düşündüğü aracı raya sokma girişiminde bulundu. Onu 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980, 28 Şubat 1997 darbeleri... izleyecekti. Fikret Başkaya, "80 öncesi, 80 sonrası", <http://www.sosyalistforum.net/makaleler/31435-fikret-baskaya-80-oncesi-80-sonrasi-veya-rejimin-niteligi.html>

⁶ Dinler Demet, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, Sayı:9, 2009, s. 17.

mücadele eden bir burjuva sınıfının ortaya çıkışını engellemiş; burjuvazinin yokluğu, beraberinde sivil toplumun ve demokrasinin zayıflığını getirmiş, burjuvazinin ve sivil toplumun yokluğunda ise güçlü bir liberal geleneğin siyasal ve toplumsal alanda kendisini var edebilmesi mümkün olamamıştır.

Bu çalışmanın temel iddiası, liberalizmle ilgili olarak dile getirilen güçsüzlük ve etkisizlik gibi tezlerin tam aksine, liberalizmin Osmanlı/Türkiye modernleşme ve kapitalistleşme sürecine damgasını vuran bir ideoloji niteliğine sahip olduğu ve liberal ideolojinin taşıyıcılığını üstlenen bürokrasi ve entelijansiyanın önce Osmanlı'nın sonrasında ise Türkiye'nin dünya kapitalizmine eklemlenme biçimlerinin belirlenişi üzerinde önemli bir rol oynadığıdır. Bu iddiayı temellendirmek için bu bölümün ikinci kısmında liberalizmin soyağacı üzerinde yoğunlaşacağız. İkinci bölümde Türkiye'de liberal düşüncenin, Türkiye kapitalizminin uluslararası sisteme dahil olma süreçleri üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koymaya çalışacağız. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise liberalizmin günümüz Türkiye'sinde almış olduğu otoriter görünümü, nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte tartışacağız.

LİBERALİZMİN SOYAĞACI

İdris Küçükömer, günümüzde hala tartışılmaya devam eden *Düzenin Yabancılaşması* isimli kitabında düzen güçlerini ikili bir tasnife tabi tutar. Buna göre bir tarafta “yeniçeri-esnaf-ulema birliğinden gelen doğucu-islamcı halk cephesine dayanan” kanat, diğer tarafta ise “batıcı-laik bürokratik geleneği temsil eden” kanat bulunmaktadır. Küçükömer her iki kanat için de bir soyağacı çıkarır; buna göre doğucu-İslamcı kanat, Osmanlı döneminde Jön Türklerin Prens Sabahattin kanadından Hürriyet ve İtilaf'a, Milli Mücadele döneminde ilk TBMM'deki İkinci Gruba, erken Cumhuriyet döneminde Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka'ya, 1946 sonrasında ise Demokrat Parti'ye ve Adalet Partisi'ne uzanan bir çizgide temsil edilmiştir. Batıcı-laik geleneğin temsil edildiği siyasal çizgi ise Jön Türklerin Terakki ve İttihat kanadı ile başlar, ardından İttihat ve Terakki, Birinci Grup ve CHP ile devam eder.⁷

Küçükömer'i hala tartışılır kılan ise bu ikili tasnifte Prens Sabahattin'den AP'ye uzanan çizgiyi sola ve İttihat terakki'den CHP'ye uzanan çizgiyi sağa yerleştirmiş olmasıdır. Oysa Küçükömer'in sola yerleştirdiği Prens Sabahattin kökenli çizgi, en baştan beri, kapitalizmin uluslararası işbölümü içerisinde çevre

⁷ Küçükömer İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, Alan Yayınları, 1989, s. 79.

ülkelere uygun gördüğü “hammadde ihracatçısı ve mamul ithalatçısı bir tarım ülkesi” olma perspektifine sahip olmuş, serbest ticaret ve serbest piyasa ilkesini benimseyerek korumacı ve sanayileşmeci politikalara karşı çıkmış, Osmanlı’yı ve Türkiye’yi de uluslararası kapitalizme buna uygun bir şekilde eklemlenmeyi amaçlamıştır.⁸ İşte tam da bu nedenlerle, bu çizgi, batıcı, sağcı ve liberal bir nitelik taşımaktadır. Çizgiyi “doğucu ve halkçı” gösteren ise dinle ve muhafazakarlıkla kurmuş olduğu ilişkidir; çizgi en baştan beri liberalizmi muhafazakarlıkla sentezlemeye çalışmış ve Türk liberalizmi kendisini ancak muhafazakarlıkla bir ittifak içerisinde var edebilmiştir. Çünkü önce Osmanlı, sonrasında ise Cumhuriyet dönemi liberalleri, modernleşmenin kıta Avrupa’sı kökenli jakoben ve aydınlanmacı versiyonlarına karşı çıkacaklar, bunun yerine Anglo-sakson kökenli muhafazakar bir modernleşme çizgisini savunacaklardır.

Küçükömer’in tasnifindeki ikinci sorun, İttihat Terakki’den CHP’ye uzanan çizgiyi yekpare bir blok olarak görmesidir. Küçükömer tarafından batıcı-bürokratik gelenek olarak adlandırılan bu çizgi, 1902 Jön Türk kongresinde Prens Sabahattin ve ekibini tasfiye etmişse de, yaklaşık 1912 yılına kadar iktisadi liberalizmi tavizsiz bir şekilde savunacaktır. İttihat ve Terakki’nin en önemli adamlarından biri olan Cavit Bey’in İttihat Terakki’nin vazgeçilmez bakanlarından biri ve aynı zamanda Türk liberalizminin en önemli temsilcilerinden biri olması bu bağlamda hayli manidardır. İttihat ve Terakki içerisinde liberalizme karşı korumacı ve devletçi politikaları savunan Ziya Gökalp, Parvus Efendi ve Yusuf Akçura gibi isimlerin Milli İktisat anlayışları ise ancak Birinci Dünya Savaşı’na yaklaşılırken etkili olabilecektir. Benzer bir şekilde, cumhuriyeti kuran kadrolar, her ne kadar, bir yerli burjuvazi yaratmak gibi bir hedefe sahip olsalar da, 1929 krizi sonrasında benimsenen devletçilik anlayışına kadar, yeni cumhuriyetin ekonomisini, Korkut Boratav’ın deyimiyle “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa”⁹ etmeye çalışacaklar, dolayısıyla dünya kapitalizmine liberalizme uygun bir şekilde eklemlenmeyi hedefleyeceklerdir. 1930’lara ve 40’ların ilk yarısına devletçi-korumacı politikalar

⁸ Küçükömer, batıcı-bürokratik geleneği üretim güçlerinin gelişimini engellediği için suçlamakta ve bu nedenle de sağa yerleştirmektedir. Oysa aynı suçlamayı Türkiye’yi dünya sistemine bir tarım ülkesi olarak eklemlenmeyi amaçlayan ve böylelikle üretim güçlerinin gelişimini daha baştan engelleyen doğucu-İslamcı cepheye daha kolay bir şekilde yöneltmek mümkündür.

⁹ Boratav Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi Yayınları, 2010 (14. Baskı), s. 39.

damgasını vurmuşsa da; CHP kadroları, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminin ardından hem siyasi hem iktisadi anlamda liberalleşmeyi bir hedef olarak önlerine koyacaklar, çok partili hayata geçişin yanı sıra, Türkiye IMF'ye üye olacak, ilk devalüasyonunu gerçekleştirecek, korumacı-devletçi politikaları gevşetecek ve bir sanayi ülkesi olma hedefinden vazgeçecektir. O halde şöyle söyleyebiliriz: Liberalizm sadece doğucu-İslamcı kanadın ideolojisi değildir, yekpare bir blok olmayan batıcı-bürokratik gelenek içerisinde de hayli etkili olan ve temsilcileri bulunan bir ideolojidir.

Küçükömer'in tasnifini bu çalışma bağlamında değerli kılan ise, onun doğucu-İslamcı, bizim ise liberal-muhafazakar olarak adlandırdığımız siyasi çizginin soyağacını doğru bir şekilde ortaya koymuş olmasıdır. Sahiden de Türkiye liberal-muhafazakar akım, her ne kadar Genç Osmanlılar'da öncülleri bulunabilecek olsa da, siyaset sahnesine etkili bir güç olarak önce Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile girer. Daha sonrasında Küçükömer'in şemasında yer almayan Ahrar Fırkası kurulur, ardından Hürriyet ve İtilaf, İkinci Grup, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi ve son olarak Adalet ve Kalkınma Partisi, liberal-muhafazakar çizginin siyasal örgütlenmeleri olarak karşımıza çıkarlar.¹⁰ Çok partili hayata geçişin üzerinden geçen altmış yılın önemlice bir bölümünde Türkiye'nin liberal-muhafazakar akımın partileri tarafından yönetilmiş olması olgusu dahi, liberalizmin güçsüzlüğü tezlerinin boşa çıkması için yeterlidir aslında. 1950-60 arası Demokrat Parti, 1965'ten 1980'e kadar aralıklarla Adalet Partisi, 1983-1991 yılları arasında ANAP, 90'lı yıllar boyunca ANAP ve DYP, 2002'den günümüze kadar olan dönemde ise AKP liberal-muhafazakar çizginin partileri olarak iktidara gelmişlerdir.¹¹

¹⁰ Liberalizm muhafazakarlık ittifakı ve bunun AKP iktidarı döneminde aldığı görünüm ile ilgili olarak bkz. Sümer Çağdaş ve Fatih Yaşlı (derl.), *Hegemonyadan Diktatoryaya Liberal-Muhafazakar İttifak ve AKP*, Tan Kitabevi Yayınları, 2010.

¹¹ Buna rağmen, gerek liberal-muhafazakar tarih yazımında, gerekse liberal-muhafazakar medyada, 80 yıllık bir statükodan, 80 yıldır varlığını koruyan sınıflar ve ideolojiler üzeri bir bürokrasiden, 80 yıldır varlığını devam ettiren ve hiç değişmeyen bir resmi ideolojiden bahsedilebiliyor olunması düşündürücüdür. Liberal-muhafazakar hegemonya kendisini muhalif ve mağdurmuş gibi göstermek adına karşısına Kemalizm ve devlet isimli heyulalar çıkarmaya ve onlarla mücadele ediyormuş gibi yapmaya mecburdur. Oysa 1950 sonrasında Türkiye'ye bakıldığında, kısa dönemli kesintileri saymazsak, muktedir olan da-ima bu liberal-muhafazakar çizgi olmuştur.

O halde bir önceki kısımdaki iddiaları biraz daha ayrıntılandırarak maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

- 1- Osmanlı'dan günümüze Türkiye siyasetini belirleyen esas olgu emperyalizmle olan ilişkiler ve Türkiye'nin dünya sistemi içerisindeki yeridir;
- 2- Bu belirleyicilik nedeniyle de liberalizm, Avrupa'daki gibi "saf" haliyle değilse de, bir çevre ülkesinin egemen sınıflarının dünya sistemine nasıl eklenileceği sorusuna verdikleri bir yanıt olarak siyasal alanda daimi olarak var olmuştur.¹²
- 3- Bu var oluş iddia edildiği gibi zayıf bir nitelik taşımamış, tam tersine liberalizm yönetici sınıflar ve onların organik aydınları tarafından güçlü bir şekilde benimsenmiş, çeşitli tarihsel dönemlerde de hakim ideoloji olma niteliği taşımıştır.

İzleyen bölümde bu tezleri açmaya ve temellendirmeye çalışacağız.

OSMANLI'DA LİBERALİZM

Osmanlı muhalefeti, doğduğu andan itibaren, hedefini mutlakiyetçi bir monarşinin yerine parlamentolu ve anayasalı bir monarşiyi getirmek olarak belirlemişti, bu hedef aynı zamanda kurumları ve değerleriyle batının bir model olarak alınmasını gerektiriyordu. Bu nedenle Osmanlı muhalefeti, kaçınılmaz olarak liberal bir karakter taşıyacaktı. Osmanlı'daki ilk modern muhalefet hareketi olan Genç/Yeni Osmanlılar "görünüşte geleneksel Osmanlı meşrutiyet normlarından hareketle Padişah'tan 'adalet' istiyorlardı. Fakat bu istekleri Padişah'ın adaletinden değişik bir nesne, kendi başına anlamlı ve Padişah'tan ayrı yaşayan bir adalet alanına (liberalizmin esaslarına) yapılan bir referans olarak şekilleniyordu."¹³

Tevfik Çavdar'ın Niyazi Berkes'e atıfla belirtmiş olduğu üzere, Genç Osmanlılar esas olarak üç soruya yanıt aradılar:

- 1- Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri nelerdir?

¹² Bu nedenle de çalışma boyunca iktisadi liberalizmle siyasi liberalizm arasında bir ayrıma gidilmeyecek, liberalizm, Türkiye bağlamında, iktisadi ya da siyasi veçheleriyle, bir çevre ülkesinin egemen sınıflarının dünya sistemine eklenme stratejilerinin genel adı olarak kavramsallaştırılacaktır.

¹³ Mardin Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, 2004 (6.Baskı), s. 47.

- 2- Bu çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları var mıdır?
- 3- Bu açıdan gerekli dönüşümler nasıl ve ne biçimde yapılabilir?

Genç Osmanlılar, 19 yüzyıla gelindiğinde emperyalizm tarafından bir açık pazar haline getirilmiş ve yarı-sömürge bir niteliğe kavuşmuş Osmanlı'yı nasıl kurtarabilecekleri sorusunu kendilerine soruyorlar ve buna "batı gibi olmak" yanıtını veriyorlardı. Örneğin Genç Osmanlılar'ın en önemli isimlerinden biri olan Namık Kemal'e göre imparatorluğun çöküş nedenlerinin başında ekonomik büyümesinin yavaşlaması geliyordu. Bu çöküşü yavaşlatmanın tek çaresi, "eğitimin çağdaştırılarak yaygınlaştırılması ve 'serbest ticaret' kurallarının bütünüyle egemen olduğu bir ekonomik gelişme yolunun izlenmesi"ydi. Bunun yapılabilmesi için ise "siyasal yönetimin anayasal temelini merkeziyetçi ve demokratik bir yapıya kavuşturulması" gerekmekteydi.¹⁴ Namık Kemal'in bu düşüncesinin Osmanlı liberalizminin temelini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Feroz Ahmad'a göre Osmanlı liberalleri;

Osmanlı toplumunun üst sınıflarına mensuptular. Bunlar, eğitim görmüş, Batılılaşmış, kozmopolit, bir yabancı dile, genellikle Fransızcaya ve onun kültürüne aşina olan kişilerdi. Aynı toplumsal gruba mensup yüksek bürokratların denetiminde bir anayasal monarşiden yanaydılar. 'Parlamentoların anası' olarak betimledikleri Britanya'nın, tasarladıkları sınırlı toplumsal ve ekonomik reformlara rehberlik etmek için para ve uzman sağlayarak rejimlerini destekleyeceğini umuyorlardı. Bu Tanzimat döneminin Anglofil bildirgesiyle başlayan siyasete uygundu. Bu siyaset aynı zamanda Türkiye'nin Batı Avrupa'nın hâkimiyetindeki dünya sistemi içinde yer almasını amaçlıyordu. Liberallerin savundukları ideoloji Osmanlıcılıktı. Bu ideolojiye göre, bütün dini ve etnik cemaatler, kendi dar amaçlarından ve özlemlerinden fedakârlık etmeksizin bir hanedan yurtsevliğine sadakat gösterebilirlerdi.¹⁵

Demek ki genç Osmanlılar ya da Jön Türkler açısından iktisadi liberalizmle siyasi liberalizm arasında varoluşsal bir ilişki vardı; serbest piyasa olmaksızın anayasal bir rejim ve anayasal bir rejim olmaksızın serbest bir piyasanın var olabilmesi mümkün olmayacaktı. Bu nedenle de çöküşünü durdurabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası kapitalizme serbest piyasa ekonomisinin ilkeleriyle ve meşruti bir monarşi ile eklemlenmesi gerekiyordu.

¹⁴ Çavdar Tevfik, *Türkiye'de Liberalizm*, İmge Yayınevi, 1992, s. 51.

¹⁵ Ahmad Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 2009, (8.basım), s. 47.

İnsel'in de belirtmiş olduğu üzere; "Yeni Osmanlılar ve Jöntürkleri iktisadi liberalizm ve onunla kaçınılmaz olarak ilişkili olan kapitalleşmede cezbeden unsur, örnek aldıkları burjuva demokratik kurumların, parlamenter rejimin ve bu çerçevede demokrasi ve özgürlüklerin temelini bu iktisadi sistemin oluşturduğu" inancıydı.¹⁶

Genç Osmanlı hareketi 1877 yılında II. Abdülhamit tarafından dağıtılacak, sonrasında ise Osmanlı muhalefeti önce İttihat-i Osmani ve ardından Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde (İTC) örgütlenecekti. Liberal düşüncenin soyağacındaki ilk örgütlenmeyi teşkil eden ve Prens Sabahattin tarafından kurulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ise İttihat ve Terakki içerisindeki 1902 yılında gerçekleşen ayrışma neticesinde ortaya çıkacaktı.

1902'de Paris'te toplanan "I. Jön Türk Kongresi"nde taraflar II. Abdülhamit'in devrilmesinde yabancı devletlerden yardım alınıp alınmayacağı konusunda bir ihtilafa düştüler. Çoğunluğu oluşturan Prens Sabahattin çevresi, ihtilalin gerçekleştirilebilmesi için "çıkarları çıkarlarımızla uyuşan bir hükümetle" anlaşılması gerektiğini söylüyordu. Azınlıktaki Ahmet Rıza ekibi ise hazırladığı bildiriye "Kongre'nin çoğunluğu Türkiye'de ıslahat yapılması için büyük devletlerden 'iyi niyetli' bir müdahale isteyecek kadar kendini aşağılamış bulunuyor" dedikten sonra "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına dokunacak herhangi bir müdahaleye" kesinlikle karşı olduğunu söylüyordu.¹⁷ Kongrenin ardından Prens Sabahattin ve etrafındakiler İttihat Terakki'den ayrılarak Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni (TŞAMC) kurdular. Adından da anlaşılacağı üzere cemiyet, Osmanlı'nın ancak bireysel girişim ve federatif tarzda örgütlenmiş bir yerinden yönetim anlayışı ile kurtarılabilceğini öngörüyordu. TŞAMC'nin ilk amacı "merkezi-siyasi iktidarın yereldeki toplum üzerindeki hâkimiyetini belli hukuk kaideleri ve Kanun-ı Esasi'nin 108. maddesi çerçevesinde kısıtlamak"; ikinci amacı ise "yiyiciliğin, siyasi zorbalığın ve toplumsal sefilliğin, tembelliğin sebebi olarak kabul ettiği memurların oluşturduğu durağan yapıyı ortadan kaldırmak, bunu istiklal ve şahsi teşebbüsleriyle değiştirecek girişimcilerin temel alındığı aktif bir iktisadi yapı kurmak"¹⁸.

¹⁶ Ahmet İnsel, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi", *Liberalizm, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, s. 47.

¹⁷ Cenk Reyhan, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahattin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, 2008, s. 37-38.

¹⁸ A.k., s. 73-74.

1908 devrimine doğru TŞCAM İttihat ve Terakki'ye katılacak, devrimin ardından ise ihtilafların yeniden ortaya çıkmasıyla birlikte Prens Sabahattin bir kez daha İttihat Terakki'den ayrılacak, Sabahattin'in fikirlerinden etkilenenler ise Ahrar Fırkasını kuracaklardı. İktisadi ve siyasi liberalizmi birleştiren parti programında şöyle denilmekteydi: "İnsanlar hür ve hukuk-ı beşer noktalar-i nazarından müsavi olarak doğduklarından aharın hukukuna tecavüz etmemek şartıyla hürriyet, hakk-ı temellük, emniyet, huzur-u kanunda müsavat, kanuna mutavaat, asayiş-i umumiye muhil olmayan ef'al ve harekâta serbest, serbest-i kelam, serbest-i matbuat, serbest-i ticaret, serbest-i muhaberat, serbest-i vicdan, serbest-i seyahat, serbest-i tedrisat, serbest-i müsareket, serbest-i içtima, masuniyet-i mesakin gibi hukuk-ı umumiyyeye maliktirler."¹⁹ 31 Mart Vakası'nın ardından Ahrar Fırkası kapatılacak, Osmanlı liberalizmi bu kez de Erik Jan Zürcher'in "İTC'den nefret etmelerinin dışında hemen hemen hiç ortak noktaları olmayan muhafazakarlar ve liberallerin bir yığınydı"²⁰ diye tarif ettiği Hürriyet ve İtilaf Fırkası adı altında örgütlenecektir. Ahmet İnel'in de belirttiği üzere parti, "ne iç işleyişi ne de siyasal pratikleri itibarıyla demokratik geleneklere sahipti. Ama ilkesel olarak liberaldi."²¹

Bu çalışma bağlamında üzerinde düşünülmesi gereken olgu, liberal ideolojinin taşıyıcılığını üstlenen siyasi partilerin varlığı değil, liberalizmin Türkiye'deki en önemli isimlerinden biri olan Cavit Bey'in İttihat ve Terakki'nin en önemli figürlerinden biri olması ve uzun yıllar boyunca Osmanlı ekonomisini yönetmiş olmasıdır. Yani Osmanlı/Türkiye modernleşmesinin zayıf ideolojilerinden biri olduğu iddia edilen liberalizmin, uzun bir süre boyunca bu modernleşme sürecinin en önemli öznelerinden biri olan İttihat ve Terakki'nin iktisat politikalarının temelini teşkil etmesidir.

Tevfik Çavdar'ın kendisinden "Türkiye'de liberal ekonomik düşüncenin doruğu"²² diye bahsettiği Cavit Bey, "ekonomik görüşleri bakımından klasik liberal okulun (Manchester Okulu) koyu savunucularından biridir"²³ ve yazmış olduğu *İlm-i İktisad* kitabıyla, hem çıkarmış olduğu *Ulum-u İktisadiye ve İctimaiyye* dergisi ile

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1 II. Meşrutiyet Dönemi*, İletişim Yayınları, 2009 (3.Baskı), s. 188.

²⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2009 (23.Baskı), s. 158.

²¹ Ahmet İnel, *a.g.k.*, s. 59.

²² Tevfik Çavdar, *a.g.k.*, s. 83.

²³ Bilal Karaca, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İktisat Anlayışı", *Türkiye Gün-lüğü*, Sayı: 102, 2010, s. 72.

hem de Maliye bakanlığı döneminde izlediği iktisat politikalarıyla Osmanlı liberalizminin en önemli isimlerinden biri olmuştur. Cavit Bey, bakanlığı döneminde her türlü korumacı anlayışa karşı çıkmış ve Osmanlı'nın dünya sistemine serbest ticaret aracılığıyla ve hammadde ihracatçısı bir tarım ülkesi olarak eklenmesi doğrultusunda bir politika izlemiştir. Korumacılık ve serbest ticarete ilişkin Meclis-i Mebusan'da yapmış olduğu bir konuşmada söyledikleri, kendisinin ve İT'nin liberal ideolojiye ilişkisini anlamak açısından hayli manidardır:

İptida size söyleyeyim ki, Hükümet siyaseti iktisadiyesi şimdiye kadar takip ettiği cereyanı değiştirmeyecektir. Hükümetin siyaseti iktisadiyesi, nasıl ki bugüne kadar serbesti iktisadi, serbesti ticaret usulü ise, bugünden sonra da, gerek bize karşı ve gerek bu hususta pek alakadar olan ve bizimle münasebatı iktisadiyeleri bulunan devletlere karşı ilan etmek isterim ki, siyaseti sabikasından farklı olmayacaktır.²⁴

Cavit Bey'e göre, bir ülkenin aynı anda hem tarım, hem sanayi hem de ticaret alanında uzmanlaşması mümkün değildir. "Sanayileri çeşitlendirmektense gereksinimleri çeşitlendirmek daha faydalıdır. Eğer ekonomik gelişme yalnız tek bir iktisadi faaliyet kolunun ilerlemesi ile gerçekleşebilirse ülkede bu sanayi dalından başkasını icra etmemek gerekmektedir"²⁵ diyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası kapitalizme bir tarım ülkesi olarak eklenmesi gerekliliğini savunuyor ve "tavrını açıkça tarım ülkesi olmaktan yana belirliyordu."²⁶ Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Parvus Efendi gibi isimlerin liberalizm karşıtı fikirlerini ortaya koyması, korumacı ve sanayileşmeci "Milli İktisat" akımının giderek güçlenmesi ve İT'nin Milli İktisat politikalarını kısmen de olsa hayata geçirmesi için ise ancak 1912 sonrasını beklemek gerekecekti.²⁷

²⁴ F. Hasan Arol, "Mehmet Cavit Bey", *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, s. 63.

²⁵ Tefik Çavdar, *a.g.k.*, s. 114.

²⁶ Bilal Karaca, *a.g.k.*, s. 72.

²⁷ Bu gecikmenin çok büyük ölçüde Jön Türkler'in ve İttihat Terakki'nin önemlice bir bölümünün ekonomi politik konusundaki "cehaleti"nden kaynaklandığını söylemek mümkündür: "Milli İktisat' ülküsüne karşın Osmanlı reform hareketi, ve genel olarak Jön Türkler, ekonomi konusunda cahildiler: Bakış açılarında ağır basan, yasal ve siyasal kurumsal değişimler için yapılan iradeci çağrılardı. İktisadi yapılarla bunlardan kaynaklanan sınırlamaları düşündükleri ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nu List'in Almanya'sı ya da Risorgimento İtalya'sı gibi tasarlıyorlardı." Çağlar Keyder, "Türkiye Demokrasinin Ekonomi Politikası", *Geliş Sürecinde Türkiye* (der. İrvin Cemil Schick, Ertuğrul Ahmet Tonak), Belge Yayınları, 1998 (3.Baskı), s. 47.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE LIBERALİZM

Liberal ideolojinin taşıyıcılığı henüz daha Cumhuriyet kurulmamışken ve Milli Mücadele devam ediyorken Birinci Meclis'teki İkinci Grup tarafından üstlenilmiştir. Ahmet Demirel, 1921 Anayasası'nın kabulünden sonra, Birinci ve İkinci Grup arasında anayasanın nasıl uygulanacağına dair bir tartışmanın başladığına dikkat çeker. Buna göre;

Bu tartışma ekseninin bir yanında, anayasanın, sadece ve sadece meclise vermiş olduğu halk adına egemenliği kullanma yetkisinin kullanımında, olağanüstü koşullar, güvenlik, hızlı karar alma gereği ve benzeri mülahazalarla meclise bazı ortaklar getirme çabasına giren iktidardaki Birinci Grup; öteki yanıdaysa anayasanın çizdiği liberal modele sonuna kadar sadık kalınmasını isteyen muhalefetteki ikinci grup yer alır.²⁸

Programında kişisel ve medeni özgürlükleri garanti altına almaktan ve inanç, basın, öğretim, şirketleşme ve toplantı özgürlüğünden, kanun önünde eşitlikten bahseden İkinci Grup²⁹ Türkiye liberalizminin iktisat anlayışına uygun bir şekilde Türkiye'yi "bir ziraat memleketi" olarak kabul etmekte ve programda sadece tarihsal gelişmeden bahsedilmektedir.³⁰

İkinci Grup'un tasfiyesinin ardından liberalizmin cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya çıkan iki muhalefet partisinde, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda (TCF) ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda (SCF) temsil edildiğini görmekteyiz. TCF programının ikinci maddesinde Hürriyetperverliğin (liberalizmin) ve halkın hakimiyetinin (demokrasinin) "firkanın meslek-i esasisi" olduğu yazmakta ve parti adem-i merkezîyetçiliği savunmaktadır. Parti ayrıca Türkiye için "makul ve mutedil" tarzda bir himayeciliğin yaratacağı bir sanayileşmeyi savunmakta, dolayısıyla da "ılımlı iktisadi liberalizmle ılımlı himayeciliğin kesiştiği yerde" durmaktadır.³¹ 1930 yılında kurulan SCF ise programında "devletin ekonomiye müdahalesi yerine tarihi batılı kapitalist gelişme modeline bakarak, bireyin ve piyasanın önde olduğu serbest ticaret modelini savunuyordu." Parti 1929'de ortaya çıkan ve Türkiye'yi de etkileyen krizin

²⁸ Ahmet Demirel, "Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar", *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, s. 169.

²⁹ Ahmet Demirel, *a.g.k.*, s. 183-184.

³⁰ Ahmet İnsel, *a.g.k.*, s. 66.

³¹ Ahmet İnsel, *a.g.k.*, s. 67.

çözülmesi için ise “devletin ekonomiden çekilmesi ve bütçe harcamalarının kısılmasını” önermekteydi.³²

Yukarıda bu çalışma bağlamında üzerinde durulması gereken olgunun İkinci Meşrutiyet döneminde liberal partilerin var olması değil, liberalizmin İT'nin de ana yönelimini teşkil etmesi olduğunu belirtmiştik. Benzer bir durum, 1920'ler Türkiye için de geçerlidir. Bu dönem, Cumhuriyeti kuran kadroların da, bir yerli burjuvazi hedefi yaratmayı benimsemekle birlikte, dünya ekonomisine açık pazar koşullarında eklemelenmeyi temel yönelim olarak benimzedikleri bir dönemdir. Korkut Boratav bu dönemin iktisadi anlamda geçmişten kopuş olarak görülemeyeceğini ve “1908-1922 dönemi ile şaşırtıcı bir benzerlik taşıdığını” söylemektedir:

‘Milli İktisat’ okulunun korumacı ve dolayısıyla sanayileşmeci yönelimleri bu dönemde Lozan Antlaşması ile gümrük politikasına konan engeller yüzünden arka plana düşmüştür. Ancak aynı okulun, devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazi ‘yetiştirilmesi’ni kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşım, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurmuştur.³³

Bu dönem aynı zamanda, özellikle devlet tekellerinin imtiyazlı kişi ve şirketlere verilmesi mekanizması ile birlikte, siyasi kadrolarla sermaye arasındaki organik ilişkilerin kurulduğu bir dönemdir. Özellikle “İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde fevkalade aktif bir rol oynamış ve çeşitli iktisat politikası kararlarını sermaye çevrelerinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili bir baskı grubu olmuştur.”³⁴

Aynı dönem, Türkiye'nin dünya ekonomisindeki yerinin liberalizmin uluslararası işbölümü anlayışına uygun –hammadde ihracatçısı ve sınai ürün ithalatçısı- olduğu bir dönemdir:

İhracat ve ithalatın bileşiminin incelenmesi, Türkiye'nin dünya ekonomisi içinde uluslararası ihtisaslaşmanın klasik biçimine uygun bir yer kaplamakta olduğunu gösterir: Tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın %60-72'sini, sınai tüketim malları ise ithalatın çok büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı.³⁵

³² Cem Emrence, “Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, s. 214.

³³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 40.

³⁴ A.k., s. 41.

³⁵ A.k., s. 50.

Dolayısıyla, 1929 dünya ekonomik krizi sonrasında şekillenmeye başlayan devletçilik politikalarına kadar, devletin ekonomiye müdahale biçimine, devletle burjuvazi arasındaki ilişkinin niteliğine, ithalat ve ihracat rejimindeki serbestiye ve Türkiye'nin uluslararası işbölümü içerisindeki yerine bakarak, cumhuriyeti kuran kadrolar açısından da, liberalizmin hakim ideoloji olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki;

Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan ekonomik politikayı, geleneksel şekilde gelişmeyi yalnızca piyasa güçlerine bırakan, devletin rolünü bu piyasa güçlerinin işlemlerini sağlayan bir çeşit jandarmalığa indirgeyen bir 'Liberal Ekonomi' politikası olarak anlamamalıdır. Devlet çok daha aktiftir. Devlet iktisadi hayata bir anlamda geleneksel 'Liberal Ekonomi' modelinin çalışmasına gerekli ön koşulları sağlamak için müdahale etmektedir.³⁶

1929 krizinin Türkiye gibi tarımsal ürün ihracatçısı ve sınai ürün imalatçısı konumundaki ülkeleri etkilememesi kaçınılmazdı; çünkü kriz "hammadde fiyatlarını sınai fiyatlardan çok daha fazla düşürmüştü" ve böylesi bir durumda serbest ticaretçi politikaların sürdürülmesi ithalat kapasitesini düşürecekti. İthalatın bileşimi ise şeker, un, kumaş gibi zorunlu tüketim mallarından oluşmaktaydı. İşte bu nedenle, yani "tüketim ve gelir düzeyinin düşmesine karşı bir doğal savunma tepkisi olarak ithalatı denetleyen koruma önlemlerine gidilmesi, kısacası dışı kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak durgunluğu aşmanın ön koşulu oluyordu. Koruma duvarları arkasında, yaygın (ve eskiden ithal edilen) sınai tüketim mallarından ('üç beyazlar' olan un, şeker, kumaştan) başlayan ithal ikameci yatırımlar, 20. yüzyılın ilk yarısında Üçüncü Dünya ülkelerinin birçoğunda ilk sanayileşme hamlelerini oluşturdu."³⁷

Türkiye, krize yanıt verebilmek adına, 1929-32 yılları arasında korumacı politikaları hayata geçirirken 1932'den sonra devletçi politikalara yönelmeye başladı. Bu dönemde hazırlanan birinci beş yıllık sanayi planının giriş bölümünde yer alan şu ifadeler, en azından planı hazırlayan bürokratların, uluslararası işbölümünün mevcut yapısının Türkiye gibi ülkelerin kalkınmasını engellediğinin ve 1929 krizinin mevcut işbölümü yapısını değiştirmek için bir fırsat anlamına geldiğinin farkında olduklarını göstermektedir:

Büyük sanayici memleketler, aralarındaki bütün siyasi ve iktisadi ihtilaflara rağmen, ziraatçı memleketleri her zaman için ham-

³⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Araştırmaları*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, 1983, s. 34-35.

³⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 63-64.

madde müstahsili mevkiinde bırakmak ve piyasalarına hakim olmak davasında müttefiklerdir. Bu itibarla ziraatçı memleketlerin bu silkinme hareketlerine, ergeç set çekmek hususunda siyasi nüfuzlarını kullanmakta birleşeceklerdir. Bilhassa bu hakikat muhtaç olduğumuz sanayi, zaman kaybetmeden kurmak için en mühim muharrikimizdir.³⁸

Planı hazırlayanların böyle bir niyetleri bulunmasına mukabil, burjuvazi ve özellikle İş Bankası çevresi devletçi politikaların aşırıya kaçabileceğine dair bir endişeyi taşımakta, devletçiliğin özel sektörün gelişimini destekleyecek bir yöntem olarak benimsenmesi ve sınırlandırılması gerektiği görüşünü savunmaktadırlar.³⁹ Özellikle 1932 yılından itibaren devletçilik meselesinin yönetici sınıflar nezdinde çokça tartışılır hale geldiği görülmektedir. Tartışmalarda iki kanat ortaya çıkmış durumdadır ve kanatlardan birisi devletçiliği, daha ucu açık bir şekilde yorumlar ve genişletmeye çalışırken, diğer kanat, yani liberaller, böylesi bir genişleme ihtimalinden büyük bir endişe duymaktadırlar. Örnek vermek gerekirse, dönemin Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker, TBMM’de 1932 Haziran’ında yaptığı konuşmada “Türkiye’de liberal düşünce memnu değildir” dedikten sonra devletçilik anlayışını şöyle ortaya koymaktadır:

Fırkamızın noktai nazarına göre devletçilik şudur: ‘Tek vatandaşın yapamayacağı, tek vatandaşlardan mürekkep şahsiyeti hükmiyenin, hususi şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır.’ Ama bize göre, devletin yapması gereken işler bundan ibaret değildir. Devlet aynı zamanda, bazen tek vatandaşın veya tek vatandaştan mürekkep hususi şirketin yapabileceği şeyleri de memleketin umumi menfaatine taalluk noktasından bizzat devletçe yapılmasında fayda ve lüzum görürse, memleketin umranına, ilerlemesine, ileri gidişine hizmet noktasından fayda ve lüzum görülürse, bu takdirde bu işleri de yapar.⁴⁰

³⁸ A.k., s. 66.

³⁹ Burjuvazi bu dönemde devletçiliği bütünüyle reddeden bir tutum içerisinde değildir. Boratav’ın da belirttiği üzere; “devletçi bir gelişmenin dinamizmiyle buhran koşullarında liberalizmin zorunlu refakatçisi olacak olan durağanlık burjuvazinin kısa ve uzun dönem çıkarları açısından karşılaştırılırsa, birinci seçeneğin Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi bakımından çok daha elverişli bir ortam yarattığı açıkça ortaya çıkar. (...) Nitekim, sonraki dönemlerde sivrilecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930’lu yıllarda devlet ihaleleriyle elde edilen kazançlar yatmaktadır.” Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 65.

⁴⁰ Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2006, (2.Baskı), s. 168-169.

Anlaşılabacağı üzere Recep Peker devletçiliği yalnızca sermayenin yapamayacağı işlerle sınırlanamakta, eğer ülkenin menfaatine olduğu düşünülürse, devletin sermayenin yapabileceği işlere de girişebileceğini söylemekte ve böylelikle devletçilik tanımını genişletmiş olmaktadır. Aynı yılın Eylül ayında İktisat Vekili olan Celal Bayar'ın devletçilik tanımı ise çok daha daraltılmış ve sermaye çevrelerine güven verici bir niteliktedir:

... serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen aşırı devletçilik fikrine [cevaz yoktur]... İktisadi... saha[da]... fertlerin... şirketlerin, münhasıran devletin yahut milli iktisat kuvvetleriyle müştereken devletin mesaisiyile... yapılacak sayısız işler vardır... Bu milli kuvvetlerin... arasında ahenk temin etmek [lazımdır]...⁴¹

Bayar'ın iktisat vekilliğine gelmesiyle birlikte özellikle 1933 yılı içerisinde 1932 yılındaki radikal devletçilik anlayışından geri dönüş ve ekonomiyi yeniden liberalleştirme yönünde büyük çabalar sarf edilecek ve CHP içerisinde hayli taraftar bulacaktır. Başbakan İsmet İnönü'nün adeta CHP'ye muhalefet edercesine Kadro dergisinde "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" isimli bir yazı yazması, İnönü'nün ve devletçilik yanlılarının bu yıl içerisinde ne denli sıkışmış olduklarını göstermesi açısından son derece önemlidir. 1933 yılından sonra ise Boratav'ın cümleleriyle söylemek gerekirse, "İnönü'nün hükümet politikası üzerindeki hâkimiyeti yeniden kurulmuş ve giderek, fakat kesin biçimde devlet müdahalesi artmaya, devletçilikle ilgili resmi görüşler yeniden ileri bir yoruma yönelmeye başlamıştır."⁴² 1937 yılında Celal Bayar'ın başbakan olmasıyla birlikte, devletçilik giderek sınırları daraltılmış bir görünüme kavuşacak, II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle beraber, 1946'dan itibaren ise liberalizm yeniden etkili bir akım haline gelecektir.

1946'DAN SONRA LİBERALİZM

2. Dünya Savaşı'nın bitimi ile birlikte Türkiye, dönüşüm yönünde ikili bir baskı ile karşı karşıyaydı. İçerde, güçlenmekte olan ve dünya sistemine daha derin bir şekilde eklemlenmeyi arzu eden bir burjuva sınıfı,⁴³ dışarıda ise Türkiye'yi batı bloğu içerisinde

⁴¹ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 174.

⁴² A.k., s. 184.

⁴³ "Büyümesine ittihatçılar ve aynı şekilde Kemalistler tarafından büyük önem verilmiş olan yerli burjuvazi konumunu öylesine güçlendirmişti ki, artık ayrıcalıklı, ama esasında bağımlı ve siyasal açıdan güçsüz bir sınıf konumunu kabul lenmeye yanaşmıyordu." Erik Jan Zürcher, *a.g.k.*, s. 305.

görmek isteyen emperyalizm⁴⁴ bir dönüşüm programının hayata geçirilmesi konusunda mutabakata varmış durumdaydılar. Bu dönüşüm ise hem siyasi hem de iktisadi bağlamda açık bir liberal karakter taşıyacaktı. 1946'dan itibaren siyasi alanda bir yandan çok partili hayata geçilirken, öte yandan CHP, 7. Kurultayı ile birlikte kendi içerisindeki radikal unsurları tasfiye edecek, iktisadi alanda ise devletçilik modelinden uzaklaşarak Türkiye ekonomisinin dünya sistemine yeniden liberal iktisat politikalarıyla eklenmesi gündeme gelecekti.

Dönemin ruhunu ve bu dönüşüm sürecini anlamak açısından, savaşın bitmesine yakın hazırlanan "1946 Yılı İvedili Sanayi Planı"nın terk edilip yerine "1947 Yılı Türkiye Kalkınma Planı"nın benimsenmesi son derece önemli ipuçları vermektedir. 46 Planı'nın hazırlayıcıları arasında Kadrocuların en önemli isimlerinden Şevket Süreyya Aydemir'in ve İsmail Hüsrev Tökin'in bulunması, aslında planın niteliğini ortaya koyar niteliktedir. Tekeli ve İlkin'in de belirtmiş oldukları gibi "bu plan, hedefleri bakımından, genel olarak 1930'dan beri çeşitli şekillerde hazırlanmış sanayi planlarının en gelişmiş olan son temsilcisidir ve yapısal olarak da onların uzantısıdır."⁴⁵

Plan, Türkiye'nin uluslararası işbölümüne bir sanayi ülkesi olarak ve devletçi politikalarla dahil olmasını öngörüyordu ve dönemin başbakanı Recep Peker tarafından şöyle tarif ediliyordu:

Esaslı bir karara bağladığımız Kalkınma Planı, ana hatlarıyla büyük elektrik enerji santrallerini, kömür havzası veriminin iki misli takate çıkarılmasını, dokuma sanayinin büyük makyasta gelişmesini, Karabük demir sanayinin kuvvetlenmesini, yeni çimento, şeker fabrikalarını, suni gübre fabrikalarını, yeni demiryollarını, yeni şose ve köprüleri, limanları, yeni ulaştırma vasıtalarını, tarım kalkınması, pulluk, traktör, biçer, bağlar harman makineleri gibi yeni tarım alet ve makineleri fabrikalarını ve küçük büyük sulama işlerini, süt ve konserve sanayini, yeni sigara, bira fabrikalarını ihtiva etmektedir.⁴⁶

⁴⁴ "Türkiye devleti üzerindeki dış baskılar ise, ABD'nin, hemen savaş sonrası yıllarda izlediği ve çevre ülkelerde açık, liberal ekonomilere dayalı Amerikan yanlısı rejimler kurulmasını amaçlayan dış politikasından kaynaklanıyordu." Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, "Tarımsal Değişim: 1923-1970", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 296.

⁴⁵ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayın No: 24, 1974, s. 2.

⁴⁶ Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, s. 352-353.

Ancak ABD Türkiye'nin uluslararası işbölümü içerisindeki konumunu değiştirebilecek bu planı kabullenmeyecek ve Marshall Planı'ndan yararlanmak istiyorsa sanayileşme esasına değil, tarım ve madencilik esasına dayalı bir birikim modelini hayata geçirmesini talep edecektir. O dönemde ABD'li uzmanlar tarafından hazırlanan bir raporun "Kalkınma Planında Türkiye'nin Rolü" başlıklı bölümünde şöyle denilmektedir:

Türkiye'nin kalkınma planındaki başlıca rolü Avrupa ve dünya ihtiyaçlarına uygun olan zaruri maddeler istihsalini artırmak olacaktır. Bu maksatla Türkiye'nin ziraat, ulaştırma, madencilik teçhizatı ile diğer teçhizat ve bu malzemenin verimli bir şekilde kullanılması için lazım gelen teknik yardımları göreceği beklenmektedir. Bu malzemenin temini için lazım olan parayı Türkiye belki de kendi kaynaklarıyla karşılayabilecek bir durumda bulunacaktır.⁴⁷

Türkiye yönetici sınıfı, 46 Planı'nın "zamanın ruhu"na uygun olmadığını anlayan Türkiye yönetici sınıfı, 1947 yılı itibariyle, "iç ve dış çevrelere ters düşmeyecek ve hatta olumlu görülecek yeni bir plan"ı gündemine alacak, planın yöneticiliği görevi ise İktisat Vekaleti Başmüşaviri Kemal Süleyman Vaner'e verilecektir. Vaner'in yönetimindeki heyetin önemli bir kısmı, "devlet kadrolarının liberal kesimini temsil eden bürokratlardan oluşan Türk Ekonomi Kurumu üyeleri"dir. Türkiye'nin 3 Mart 1947'de Yunanistan ile birlikte Truman Doktrini doğrultusunda batı güvenlik sistemine dahil edilmesi, 11 Mart'ta Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası ile IMF'ye üye olması, 12 Temmuz'da ABD ile bir yardım anlaşması imzalaması ve hemen sonrasında OECC ve Avrupa Konseyi üyesi olması,⁴⁸ 46 planının terk edilmesi ve yerine sanayileşmeyi değil tarım alanındaki ihtisaslaşmayı hedefleyen bir planın devreye sokulmasının uluslararası boyutunu ortaya koyar niteliktedir. Bu bağlamda Türkiye'ye uluslararası sistem içerisinde biçilen rol, 19. Yüzyıl Osmanlı'sından farklı olmayacak; Türkiye, sisteme, liberalizme uygun bir şekilde, yani açık pazar ve hammadde üreticisi bir ülke olarak eklemenecektir.

1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti, CHP eliyle başlatılan liberalleşme sürecini devam ettirecek ve dünya sistemine eklemelenmeyi derinleştiren bir siyaset izleyecektir. İktidara gelir

⁴⁷ Tolga Tören, "Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması", *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, (haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd.), Dipnot Yayınları, 2006, s. 56.

⁴⁸ Irvin C. Schick ve Ahmet R. Tonak, "Uluslararası Boyut, Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 362-363.

gelmez Kore Savaşı'na asker gönderme kararı alan DP hükümeti, bunun ödülünü 18 Şubat 1952'de NATO üyeliğine kabul edilerek alacaktır. Bunun yanı sıra iktidarının ilk yıllarında DP "birkaç kalem mal dışında dış ticareti serbestleştirmiş, özel girişimcilerin karşısındaki bürokrasi engellerini yıkmaya çalışmış, bunlara kredi sağlamak amacıyla, devlet fonlarıyla özel statülü Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nı kurmuş, özellikle karayolları ihaleleri aracılığıyla, kamu olanaklarını özel girişimcilerin önüne sermiş, ulaştırma alanında sağladığı büyük hamlelerle ve para sunumunu geniş ölçüde artırarak, ticaretin gelişmesine önemli hizmetlerde bulunmuştur."⁴⁹

Bu dönem ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye için hazırlanan kalkınma raporlarına uygun bir şekilde tarımsal ihtisalaşmanın benimsendiği yıllardır. Bu dönemde, "bu amaca yönelik çeşitli devlet politikaları uygulamaya kondu ve bu politikalar, iki savaş arası dönemde teşvik edilen meta üretiminin görece sınırlı ama yine de önemli boyuttaki dinamiğiyle bir arada, savaş sonrası yıllarda tarımsal üretimin hızla ticarileşmesine yol açtı. Bütünsel etki açısından en önemli politika, makinalaşmanın devlet tarafından etkin biçimde teşvik edilmesiydi. Tarım makinalarının özellikle de traktörün kullanılmaya başlanması, ekilen alan, toplam üretim ve iç göçte büyük artışlara yol açtı. Devlet, fiyat politikası ve satış kooperatiflerinin teşviki yoluyla, artan üretimin pazara sunulmasını da teşvik etti. Devletin üretim ve bölüşüm sürecine müdahalesi, tarımda sermaye birikimini teşvik eden kredi politikalarıyla tamamlanıyordu."⁵⁰

1953 yılına gelindiğinde, dünya ekonomisinin yeni bir daralma evresine girmesi ve Türk tarım mallarına olan talebin gerilemesiyle birlikte ekonomi büyük dış ticaret açıkları vermeye başlayacak ve DP 1946'dan beri sürmekte olan liberalleşme politikalarından geri adım atmak zorunda kalacaktı. Bu dönemde DP, dış ticaret rejimini yeniden kontrol etmeyi amaçlayan korumacı bir takım önlemleri devreye soktu, fiyatları ve piyasaları kontrol etmeyi amaçlayan Milli Korunma Kanunu'nu yeniden yürürlüğe koydu. Aynı şekilde DP bu dönemde kamu yatırımlarını genişletmek zorunda kaldı. Ancak 1958 yılına gelindiğinde DP "dolar cinsinden ithalatın 1953-1958 yılları arasında % 40'tan daha fazla düşmesi ve dış baskıların giderek artan dozu" nedeniyle, yeniden bir liberalleşme

⁴⁹ Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 124.

⁵⁰ Ronnie Margulies ve Ergin Yıldızoğlu, *a.g.k.*, s. 208.

politikasını benimsedi. 4 Ağustos 1958 yılında IMF ile bir anlaşma imzalandı ve TL devalüe edildi. Bunun yanı sıra dış ticaret kontrolleri gevşetildi, Milli Korunma Kanunu uygulamaları fiilen durduruldu, kamu işletmelerinin ürünlerine zam yapıldı ve sıkı bütçe uygulamasına geçildi. “Bunların karşılığında, başta ABD olmak üzere Batılı devletler 600 milyon dolarlık dış borcun ertelenmesini kabul ediyor ve 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdüne giriyorlardı.”⁵¹ IMF patentli bu politikalar 1961 yılına kadar uygulanmaya devam edilecek, 61 yılının sonlarından itibaren ise Türkiye ithal ikameci birikim rejimine ve planlı bir ekonomi modeline geçecekti.

1963’ten 1980’e kadar tane beş yıllık plan hazırlandı ve yatırım politikaları bu planlara göre belirlendi. Dönem, korumacı, iç pazara dönük ve ithal ikameci iktisat politikalarının benimsendiği bir dönemdi ve amaç, 1930’lardan farklı olarak, dayanıklı tüketim mallarının üretileceği bir yerli sanayiye oluşturmak, böylelikle de ithalatı azaltarak ekonominin dışa bağımlılık derecesini düşürmektir. İlk bakışta, planlamanın ve korumacı politikaların 1980’e kadar varlıklarını devam ettirdikleri, dolayısıyla da bu dönemde liberalizmin geriye çekilip etkisini yitirdiği düşünülebilir. Ancak sadece ilk plan devletçi, sol-kemalist aydın ve bürokratların damgasını taşıyacak, diğer iki plan ise sermaye birikim sürecinde yeniden özel sektörü ön plana çıkaracaktır:

27 Mayıs ertesinde planlama örgütünü kuran ve bir süre yönlendiren devletçi-reformcu aydınların damgasını taşıyan Birinci Beş Yıllık Plan, büyümenin sürükleyici gücü olarak kamu yatırımlarını ve devlet işletmeciliğini görüyor; ithal ikameci sanayileşmeyi tüm sektör politikalarını yönlendiren açık bir stratejik tercih olarak ortaya koyuyordu. Buna karşılık Yalçın Küçük’ün ‘sarı plan’ olarak nitelendirdiği ve ikinci yaklaşımı sürdüren Üçüncü Plan, özel birikimi yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla ön plana çıkarıyor; kamu kesimini esas olarak özel kesimi destekleyici bir işlevle sınırlıyor; sosyal hedefleri giderek arka plana kaydırıyordu.⁵²

⁵¹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 111.

⁵² A.k., s. 126-127. “Birinci plan, kapitalist düzeni veri alarak, bu düzen içinde bir ileriye adım atmak çabasıdır. İlk planda, düzeni temelli biçimde değiştirecek hiçbir öneriye rastlanmaz, fakat ilk planda ve özellikle hükümetten geçmeden önceki taslakta, düzenin eksiklikleri, üst yapıdaki çelişkileri açıkça ortaya koydu. Aynı zamanda düzeni daha işler bir biçime sokmanın ilk gerekleri serildi. Bir toprak düzenlemesi, bir vergi düzenlemesi, kamu yönetiminin etkinliğinin artırılması, kamu ekonomik girişimlerinin verimli bir biçimde çalışmasının koşullarının hazırlanması, plan uygulamasının ilk koşulları olarak düşünüldü. ‘Bunlar olmazsa plan olmaz’ dendi; ve olmayan bir planda sorumluluk alınmayacağı belirtildi. İlk plan, felsefesi itibarıyla özel girişime karşı değil. İlk plan

1968 yılından itibaren ise uluslararası sistem yeniden devalüasyon ve dış ticaret rejiminin liberalleştirilmesi için baskılara başlayacak, bunun neticesinde 10 Ağustos 1970'te bir devalüasyon gerçekleştirilecek ve dış ticarete kısmi liberalleşmeye gidilecektir. Yükselen işçi ve öğrenci hareketi ise 12 Mart 1971 askeri müdahalesini getirecek, böylelikle 10 Ağustos Kararları'nın uygulanabilmesi için gereken otoriter siyasal ortam tesis edilmiş olacaktır.

Türkiye kapitalizminin, dünya kapitalizmine koşut ama birkaç yıl gecikmeli olarak 1977 yılından itibaren girmiş olduğu kriz, işçi sınıfının yükselen mücadelesi ve siyasal istikrarsızlık, Türkiye burjuvazisi ve uluslararası sistem açısından Türkiye'nin yeni bir birikim rejimine ve hegemonya projesine ihtiyacı olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Bu çok boyutlu kriz döneminin görünümü şu şekilde özetlenebilir:

Tıkanma noktasındaki bu siyasal sistemin yapısal özellikleri, 1970'li yıllarda artık ülkenin tek egemen sınıfı haline gelen burjuvazi ile onun siyasal sistemde temsili arasındaki bağın da büyük ölçüde çözümlenmesine yol açmıştır. Türkiye'de o sıralar mevcut siyasal partilerin ve oluşumların hiçbirisi (ne Milliyetçi Cephe koalisyonları ne de CHP'li koalisyonlar) ekonomik ve siyasal koşulları kararlı bir dengeye (istikrara) oturtma kapasitesine sahip değildi. Sisteme destek olan mevcut siyasal oluşumlar sınıflar arası çekişmelerin üstesinden gelmek şöyle dursun, egemen sınıfın içindeki çekişmeleri bile önleyemez bir duruma düşmüşlerdi. Bu durumun ardında ise, mevcut sermaye birikim tarzının sürdürülmesinin olanaksızlığı yatmaktadır. Egemen sınıfın siyasal sözcülerinin temsil ettikleri sınıfın çıkarlarına hizmette, bu çıkarların geliştirilmesinde yetersiz kalmaları, hemen her zaman bir 'hegemonya krizi' ortamı yaşandığına işaret eder ve yeni bir 'birikim stratejisi'ne ve bunun uygulanmasını sağlayacak bir 'hegemonya projesi'ne ihtiyaç bulunmaktadır.⁵³

İşte 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül süreci, birlikte, Türkiye'yi dışa kapalı ve ithal ikameci birikim modelinden, liberal ve ihracata dayalı bir birikim modeliyle dünya sistemine eklemlenmek, bunun için de örgütlü emek hareketini ve solu dağıtmak, aynı zamanda da

kamunun derlediği kaynaklarla özel girişimler yaratılmasına karşıdır. İlk plan kamu kaynaklarının, kamu ekonomik girişimlerinin özel yararlarına peşkeş çekilmesine karşıdır. Birinci plan budur. (...) İkinci plan statükonun planıdır. (...) İkinci plan, bir sarı plandır." Yalçın Küçük, *Planlama, Kalkınma, Türkiye*, Tekin Yayınevi, 1984 (Dördüncü Baskı), s. 296.

⁵³ Raşit Kaya, "Neoliberalizmin Türkiye'ye Siyasal Etkileri Üzerine Değerlendirmeler ve Tartışma Ögeleri", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, (der. Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez), Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 236.

bu birikim modeline uygun bir hegemonya projesini hayata geçirmek amacıyla yürürlüğe konulmuştu ve Boratav'ın da belirtmiş olduğu üzere “sermayenin karşı saldırısı”ndan başka bir şey değildi.⁵⁴ 12 Eylül'den bu yana geçen otuz yıl, bu bağlamda, askeri yönetimden sivil yönetime, koalisyon hükümetlerinden tek parti hükümetlerine Türkiye'nin liberalleştirilmesi projesinin kimi zaman yavaşladığı ama kesintisiz bir şekilde devam ettiği yıllar olarak görülebilir. Bu süreçte, 1980-89 yılları arasında Türkiye dünya sistemine liberal bir dış ticaret rejimi ile, 89 sonrasında ise buna eklenen finansal liberalleşme politikalarıyla dahil olacaktır:

1980 yılında programın ilanı ile ilk adımda dış ticaretin aşamalı olarak serbestleştirilmesi süreci başlamıştır. 1982 yılından başlayarak faiz oranlarının serbestleştirilmesi defalarca denenmiş ve serbest olduğu savunulmuştur; ancak 28 yıldır faiz oranlarına Hazine ve Merkez Bankası'nın idari müdahaleleri devam etmektedir. Dış Ticaretten sonra 1989 yılında ödemeler dengesinin sermaye hareketleri bölümü de 32 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kararı ile 'libere' edilmiştir. Sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ile 'uyum' sürecinde Türkiye yeni bir evreye geçmiştir. Özellikle kısa vadeli sermaye hareketleri ile ilk kez karşılaşmış, 'ekonomik denge'nin dış ve iç finansmanındaki bütün araçlar değişmiş ve kaynak tahsisi süreçleri bütünüyle piyasaların hakimiyetine geçmiştir. 1980-2007 'uyumlama süreci'nin her aşamasında kamu ekonomisinin faaliyet alanı sürekli olarak daraltılmış, kamunun yatırım, üretim ve işletmecilik faaliyetleri bütünüyle ortadan kaldırılırken, sahip olduğu varlıklar 'özelleştirme' yolu ile elinden alınmıştır. (...) Kamu sermaye stoklarında dramatik bir 'yok olma' yaşanırken, özel sabit sermaye stoku da 'yabancılaşma'ya açılmıştır. Ekonominin her iki kesiminde borçluluk, 1980 öncesi ile karşılaştırıldığında, kıyas kabul etmez ölçüde artmıştır.⁵⁵

Türkiye'nin Özal'lı ve ANAP'lı yılları Türkiye ekonomisinin ve Türkiye toplumunun liberal dönüşüme uyarlandığı yıllar olarak kabul edilebilir. Bu dönem liberalizmin merkez sağ elitlerin benimsediği bir ideoloji olmaktan çıkıp, bir hegemonya projesi kapsamında, toplumsal bir zemininin de inşa edildiği yıllardır. Bu dönemde liberalizm, “köşe dönmeçilik, bireycilik, piyasa ekonomisi” vb. kavramlar üzerinden Türkiye toplumunu belirleyen hakim ideoloji haline gelmiştir.

⁵⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 145.

⁵⁵ Bağımsız Sosyal Bilimciler, *2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum*, Yordam Kitap, 2008, s. 62-63.

30 yıllık kesintisiz liberalleşme sürecinin zirve noktasına ulaştırıldığı dönem ise AKP'nin iktidar yılları olarak görülebilir. 2002'den beri devam etmekte olan bu dönemin öncesinde Türkiye yaklaşık 11 yıl süren bir koalisyonlar dönemi yaşamış, dönem boyunca bir yandan egemen sınıf içi çelişkiler, öte yandan emekçi sınıflar arasındaki hoşnutsuzluklar artmaya başlamıştır. Aynı dönem, siyasal partilerin meşruiyetlerini yitirdikleri, dolayısıyla bir meşruiyet krizinin yaşandığı yıllardır da aynı zamanda. Böylesi bir dönemde siyasal alan büyük ölçüde askeri-sivil bürokrasiye terk edilecek, iktisadi politikalar ise IMF bürokrasisi tarafından belirlenecektir. “2002 seçimleri arefesinde, neoliberalizmin 1980'lerden beri yaşamakta oldukları hegemonya zafiyetine, Kasım 2000-Şubat 2001'de yaşanan derin ekonomik çöküş” eklenecek ve seçimde DSP-MHP-ANAP koalisyonunu oluşturan partiler barajın altında kalırken Adalet ve Kalkınma Partisi, tek başına hükümet kurmasına imkan veren çoğunluğu sağlayarak iktidar olacaktır.

AKP iktidarda olduğu sekiz yıl boyunca neoliberal politikaları uygulamada bir tereddüt göstermemiş ve burjuvazinin siyasal icra komitesi olma işlevini hakkıyla yerine getirmiştir. Öncelikle IMF ile 2002 yılında, bir önceki hükümet döneminde imzalanan ve 2002-2004 yıllarını kapsayan stand by anlaşmasına sadık kalınmış, sonrasında ise 2005-2008 yıllarını kapsayan bir anlaşma daha imzalanmıştır. AKP bu dönemde, sıkı bütçe politikaları uygulayarak uluslararası sermayeye dış borç ödemelerinin kesintisiz bir şekilde süreceğini garanti etmiş, sıkı para politikasıyla enflasyonu kontrol etmeyi amaçlamış ve düşük kur-yüksek faiz politikasıyla da Türkiye'ye gelen sıcak para miktarını artırmaya çalışmıştır. Aynı dönemde özelleştirmelere büyük hız verilmiş, “telekomünikasyon, petrol arıtım ve dağıtımı, petro-kimya, demir-çelik, tarımsal kamu işletmeleri, bazı kamu bankaları, ulaşım sektörü, limanlar” gibi kamu işletmeleri özel sektöre devredilmiştir.⁵⁶

AKP, özellikle iktidarının ilk yıllarında Türkiye'nin AB üyelik sürecini de Türkiye'nin liberalleştirilmesi projesinin bir parçası olarak gündeme getirdi ve AB üyeliği, bu dönemde, esasında bü-

⁵⁶ Faruk Ataay ve Ceren Kalfa, “Neoliberalizmin Krizi ve AKP'nin Yükselişi”, *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, s. 319-320. 2009 itibarıyla özelleştirilen ve özelleştirme sürecinde olan kurum ve kuruluşların listesi için bkz. İlter N. Ertuğrul, “AKP ve Özelleştirme”, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, (der. İlhan Uzgöl, Bülent Duru), Phoenix Yayınevi, 2009 s. 526 vd.

yük burjuvazinin hedefi olmasına rağmen, adeta tüm toplumun benimsediği bir hegemonya projesi niteliğine kavuştu:

Küreselleşerek uluslararası rekabet gücü elde etme arayışındaki büyük sermaye karşısında, iktidar bloğu içinde hegemonik konum için çekişen görece olarak daha küçük ölçekli sermaye grupları, uluslararası konjonktürün de cesaret verdiği ihracat yapma olanakları nedeniyle projeye kolaylıkla eklenmişlerdir (...) geniş emekçi kitleler 'serbest dolaşım' sayesinde yeni 'iş ve aş' olanaklarının doğabileceğini düşünmektedirler. Sendikalar vb. kuruluşlar, AB'ye uyumun gerektireceği hukuk sistemindeki değişiklikler nedeniyle kervana katılmaya hazır durumdadırlar. Türkiye'de demokratikleşmeyi bir sorun olarak içselleştirmiş olanlara da AB üyeliği bir umut ışığı sunmaktadır. 1980'li yıllarla birlikte Türkiye siyasi yaşamının önemli bir ögesi haline gelen, 28 Şubat süreci nedeniyle yollarındaki tıkanıklığı gören siyasal İslamcılar da üyeliğe bir itirazları kalmamıştır. AB üyeliği sayesinde kendilerine de siyasal sistem içinde yer ayrılacağını düşünen başka bir kesim de, etnik kökenli siyaset izleyen Kürt hareketidir.⁵⁷

Böylesi geniş bir toplam tarafından desteklenen AB üyelik süreci, başta AB'nin Türkiye'ye bakışı olmak üzere kimi nedenlerle, hegemonik bir proje olma niteliğini yitirmiş, zaten AKP de süreç esnasındaki yasal düzenlemelerle bürokrasinin devlet aygıtı içerisindeki gücünü geriletip, kendi egemenliğini pekiştirdikten sonra AB üyelik hedefini söyleminin ve icraatlarının bir numaralı unsuru olmaktan çıkarmıştır. Özellikle 2007 seçimleri sonrasında, yani AKP'nin ikinci iktidar döneminde, parti giderek devletleşecek ve liberal otoritarizm olarak adlandırabileceğimiz bir süreç devreye girecektir.

Burjuva demokrasisinin bir kriz içerisinde olduğu, daha yirminci yüzyılın ilk yarısı bitmeden Carl Schmitt tarafından tespit edilmişti. Schmitt, Batı ülkelerinde parlamentoların giderek işlevsiz bir hale geldiğini ve yürütme aygıtının giderek güç kazandığını söylüyordu. 70'lerin ortalarından itibaren uygulamaya konan neoliberal politikalar, Schmitt'in bu erken gözlemini doğruladı; son otuz yıl, burjuva demokrasilerinde kuvvetler ayrılığı ilkesinin giderek silikleştiği, parlamentonun işlevsizleştiği, siyasal partiler arasındaki farkların azaldığı, gücün giderek yürütme aygıtında ve onun başındaki kişinin elinde toplanması gibi olgulara şahitlik etti, liberalizm süreç boyunca giderek daha otoriter bir görünüme ka-

⁵⁷ Kaya, a.g.k, s. 252.

vuştı. Marksist düşünür Nicos Poulantzas, 1979 yılında yayınlanan *Devlet, İktidar, Sosyalizm* isimli çalışmasında, henüz neoliberalizm egemenliğini ilan etmemişken, otoriter devletçilik adlandırmasını kullanmıştı. Poulantzas, Batı kapitalizminde bir hegemonya krizinin varlığını tespit ediyor ve otoriter devletçiliğin bu krizin aşılması için gündeme geldiğini söylüyordu. Poulantzas'a göre, "otoriter devletçilik, yürütme erkinin dorukları tarafından yüksek idareye el konulması ve yürütmenin idare üzerinde artan siyasi denetimiyle" belirginleşmektedir.⁵⁸ Otoriter devletçilikle birlikte "parlamentonun yönetsel sorumluluğunun, hukuken ve özellikle de fiilen, yürütme erkinin doruklarına doğru yoğun bir biçimde yer değiştirmesi" gibi bir olgu ile karşılaşmakta ve bu "hükümetin, parlamento karşısında özerkleşmesine, idarenin ulusal temsiliyetten uzaklaşmasına yol açmaktadır."⁵⁹ Poulantzas, otoriter devletçiliğin bir egemen kitle partisini de beraberinde getirdiğini söyler. Egemen kitle partisi, "devlet idaresini birleştirmek ve türdeşleştirmek, idarenin farklı kolları ve alt-aygıtları arasındaki uyumu hem yatay olarak (kollar arası) hem de dikey olarak (merkezi aygıt, bölgesel aygıtlar) denetlemek ve ilerletmek" gibi görevleri üstlenir.⁶⁰

Poulantzas'ın bu tespitlerine "neoliberalizm çağı"nda eklenen başka unsurlar da mevcuttur. Öncelikli olarak "ekonomi yönetiminin depolitizasyonu"ndan bahsetmemiz gerekmektedir. Yönetişim olarak da adlandırılan bu depolitizasyon sürecinde ekonominin yönetimi "özerk" ya da "bağımsız" olarak nitelendirilen kurullara devredilmektedir. Ayrıca "merkez bankasının bağımsızlığı" ilkesi, para politikasını hükümetlerin ekonomiyi idare için başvurabilecekleri bir araç olmaktan çıkarmıştır. Bunun yanı sıra "sağlık ve eğitim gibi refah devleti modelinde kamusal olarak sağlanan hizmetlerin metalaşması ve kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi" ile birlikte "siyasetten arındırılmış bir ekonomi"nin tesisi büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir.⁶¹ Ekonomik karar alma süreçlerinin siyasal alanın dışına itilmesi, "yönetişim" olgusu ile açığa çıkmaktadır. Bu bağlamda, yönetişimci devlet;

... ulusal düzeyde, bir yandan adem-i merkezileşmeyle, öte yandan parlamenter sistemin zayıflatılmasıyla siyasal iktidar alanını tasfiye

⁵⁸ Nicos Poulantzas, *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, (çev. Turhan Ilgaz), Epos Yayınları, 2004, s. 251.

⁵⁹ A.k., s. 249.

⁶⁰ A.k., s. 262.

⁶¹ Nazım Güveloğlu, "Demokrasinin Neoliberal Dönemde Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", *Praksis*, Sayı:12, 2004, s. 18.

etmektedir. Tasfiye edilen parlamenter sistemin yerine, düzenleyici kurumların ve piyasa aktörlerinin doğrudan katılımına açık yeni bir siyasal iktidar alanı oluşturmaktadır. Bankacılık, enerji, tarım, telekomünikasyon gibi sektörlerin yanı sıra, rekabet ve ihale gibi genel alanları düzenleme amacıyla, parlamento ve hükümetten bağımsız, mali açıdan özerk, yasama, yürütme ve kısmen yargı erkini kendi bünyesinde birleştiren yeni tip kamu kurumları doğmuştur. Bunlara ek olarak, doğrudan küresel pazarın güçlü aktörlerinin temsilcilerinin yer aldığı, yatırım ajansı ve bunların yerel uzantısı sayılabilecek kalkınma ajansları, yeni tip kamu kurumlarının örnekleri olarak görülebilmektedir.⁶²

Türkiye'nin neoliberalizmle birlikte son otuz yıldır yaşadığı dönüşüm, Poulantzas'ın "bugün her türlü iktidar otoriter devletçiliğe yönelik olarak işlemektedir"⁶³ savını doğrular niteliktedir. Otoriter devletçilik ve yönetim, otuz yıl boyunca adım adım inşa edilmiş bir dönüşüm sürecinin sonunda Türkiye kapitalizminin günümüzdeki siyasi örgütlenme biçimi haline almış durumdadır. Bu noktada, devletçiliğin Türkiye'nin siyasal ve iktisadi tarihi açısından taşıdığı özel anlamı, yani liberalizmden kısmi bir uzaklaşma deneyimi anlamına geldiğini göz önüne alarak, bu biçimi otoriter devletçilik olarak değil, liberal otoritarizm olarak adlandırmanın daha doğru olduğunu düşünüyoruz. Kanımızca bu adlandırma, AKP döneminde ivme kazanan dönüşüm sürecinin liberal ve aynı zamanda otoriter karakterini ortaya koyma açısından daha verimli görünmektedir.

Pınar Bedirhanoglu'nun da belirtmiş olduğu üzere, Türkiye'de yaşanan dönüşüm süreci birbirine paralel iki hat üzerinden gerçekleşmektedir:

Bir yandan, daha önce kamusal bir anlayışla düzenlenen sağlık ve sosyal güvenlik dahil pek çok sektör, devletin düzenleyici müdahalelerinin dışına çıkartılarak sermayenin hukuki ya da hukuk dışı yollarla birikiminin alanı haline getirilmektedir. Diğer yandan da, başta emek olmak üzere neoliberal politikaların kaybeden kesimleri üzerinde kurulan tahakküm biçimlerini koruyup yeniden üretebilecek güçte bir devlet yapısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. İktisadi ve parlamenter yapılarıdaki ve güvenlik alanındaki değişimler yoluyla devletin yürütme erkini güçlendirilmesi olarak özetlenebilecek bu yeniden yapılanma süreci içinde, AKP iktidarı hem sürekliliğin, hem de sürecin

⁶² Sonay Bayramoğlu Özügür, "Türkiye'de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Populizmden Piyasa Despotizmine", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, s. 263-264.

⁶³ Nicos Poulantzas, *a.g.k.*, s. 269.

çelişkilerinin İslamcı muhafazakâr bir siyasi proje etrafında idare edilmesi çabasının bir ifadesidir.⁶⁴

AKP iktidarı boyunca özelleştirmeler, üst kurulların ve Merkez Bankası'nın özerk niteliğinin devamı ve IMF anlaşmaları ile birlikte ekonominin depolitizasyonu süreci büyük ölçüde tamamlanırken, buna hem devletin güvenlik aygıtının özellikle emniyet teşkilatı bağlamında güçlendirilmesi, hem de yasama ve yargının yürütmenin tabiiyeti altına sokulması eşlik etmiştir. 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referandumla birlikte de güçlü yürütmenin ve tek parti rejiminin anayasal zemini de büyük ölçüde güçlendirilmiş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye'de rejim, küresel kapitalizmin gereklerine uygun bir şekilde, merkezinde neoliberalizmin durduğu bir dönüşüm yaşamaktadır. Söz konusu dönüşümü, bir kokuş olarak değil de, bu makalede ortaya koyduğumuz üzere, liberalizmin sürekliliği çerçevesinde değerlendirmek çok daha anlamlı görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, 2009.
- Arol F., Hasan, "Mehmet Cavit Bey", *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*, (der. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, 2005.
- Ataay, Faruk; Kalfa, Ceren, "Neoliberalizmin Krizi ve AKP'nin Yükselişi", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*, (der. Nergis Mütevellioğlu, Sinan Sönmez), Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler, *2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum*, Yordam Kitap, 2008.
- Başkaya, Fikret, "80 öncesi, 80 sonrası", <http://www.sosyalistforum.net/makaleler/31435-fikret-baskaya-80-onesi-80-sonrasi-veya-rejimin-niteligi.html>
- Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Bedirhanoğlu, Pınar, "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü", *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, (der. İlhan Uzgel, Bülent Duru) Phoenix Yayınevi, 2009.
- Çavdari Tefrik, *Türkiye'de Liberalizm*, İmge Yayınevi, 1992.
- Demirel Ahmet, "Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis'teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar", *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*
- Dinler, Demet, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, Sayı:9, 2009.

⁶⁴ Pınar Bedirhanoğlu, "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü", *AKP Kitabı*, s. 50.

- Emrence, Cem, "Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)", *Liberalizm Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*.
- Erdoğan, Mustafa, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Liberalizm, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*.
- Eroğul, Cem, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945-1971", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, (der. Schick Cemil İrvin ve Tonak Ertuğrul Ahmet), Belge Yayınları, 1998.
- Ertuğrul, N. İter, "AKP ve Özelleştirme", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*.
- Güveloğlu, Nazım, "Demokrasinin Neoliberal Dönemde geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri", *Praksis*, Sayı:12, 2004.
- İnsel, Ahmet, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soyçizgisi", *Liberalizm, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7*.
- Karaca, Bilal, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İktisat Anlayışı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 102, 2010.
- Kaya, Raşit, "Neoliberalizmin Türkiye'ye Siyasal Etkileri Üzerine Değerlendirmeler ve Tartışma Ögeleri", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*.
- Keyder, Çağlar, "Türkiye Demokrasinin Ekonomi Politikası", *Geçiş Sürecinde Türkiye*.
- Küçük, Yalçın, *Planlama, Kalkınma, Türkiye*, Tekin Yayınevi, 1984.
- Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, Alan Yayınları, 1989.
- Mardin, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 1*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), İletişim Yayınları, 2004.
- Margulies, Ronnie; Yıldızoğlu, Ergin, "Tarımsal Değişim: 1923-1970", *Geçiş Sürecinde Türkiye*.
- Özüğurlu Bayramoğlu, Sonay, "Türkiye'de Devletin Dönüşümü: Parlamento Popülizmden Piyasa Despotizmine", *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm*.
- Poulantzas, Nicos, *Devlet, İktidar, Sosyalizm*, (çev. Turhan Ilgaz), Epos Yayınları, 2004.
- Reyhan, Cenk, *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri Prens Sabahattin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, 2008.
- Savran, Sungur, "Osmanlı'dan Cumhuriyete: Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu", *11. Tez Kitap Dizisi*, Sayı: 1, 1985.
- Schick, İrvin C; Tonak, E. Ahmet, "Uluslararası Boyut, Ticaret, Yardım ve Borçlanma", *Geçiş Sürecinde Türkiye*.
- Sümer, Çağdaş; Yaşlı, Fatih (der.), *Hegemonyadan Diktatoryaya Liberal-Muhafazakâr İttifak ve AKP*, Tan Kitabevi Yayınları, 2010.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayın No: 24, 1974.
- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, 1983.

Tören, Tolga, “Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması”, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, (haz. Demet Yılmaz, Ferhat Akyüz vd.), Dipnot Yayınları, 2006.
Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 2009.